

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43

Nisan 2016 April 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

TÜRKÇEDE ORTA ÇATI THE MIDDLE VOICE IN TURKISH

Nuh DOĞAN*

Öz

Orta çatı dünya dillerinin en temel ve dikkat çekici dil bilimsel kategorilerinden biridir. Buna karşın Türkçede birkaç çalışma dışında orta çatı pek kabul görmez. Bu, orta çatının biçim-sözdizimsel ve anlam bilimsel özelliklerinin tam olarak belirlenememesine yol açmıştır. $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ ile teşkil edilmiş fiil şekilleriyle tanımlanan orta çatı Türkçede çoğunlukla biçim-sözdizimsel özellikleri aynı olan ayrı geçişsiz, kişisiz edilgen gibi farklı çatı kategorileriyle, özellikle de dönüşlülükle karıştırılmıştır. Dönüşlülük ve edilgenlik daha geç dönemde oluşmuştur. Orta çatı ise çok daha eski ve asli bir yapıdır. Bugün dönüşlü kabul edilen fiil şekilleri gerçekte Eski Türkçeden beri kullanılan orta çatı fiilleridir. Orta çatı ve dönüşlülüğün Türkçede farklı ifade yolları vardır. Zannedildiği gibi dönüşlülüğün iki ifade biçimi yoktur. Orta çatı $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ işaretleyicileriyle, dönüşlülük ise *kendi* zamiriyle ifade edilir ve farklı biçim-sözdizimsel ve anlam bilimsel yapıları vardır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çatı, Dönüşlülük, Edilgenlik, Türkçe Çatı, Türkçe Fiiller.

Abstract

Middle voice is one of the most basic and important linguistic categories. Middle voice is not mentioned apart from some studies in Turkish. It causes that their morphosyntactic and semantic characteristics are not determined completely. In Turkish middle voice is confused with different linguistic categories such as unaccusative, impersonal passive, especially also reflexive which are same morphosyntactic properties usually. Passive and reflexive are formed in latter periods. However, middle voice is much older and fundamental linguistic category. Today verb forms accepted as reflexive are middle voice verbs which have been used since Old Turkish. In Turkish there are different markers of middle voice and reflexive. As it supposed, there are not two markers of reflexive. Middle voice is marked with verbal affixes $-(X)n-$ ve $-(X)l-$, while reflexive marked with pronoun *kendi* and they have different morphosyntactic and semantic structures.

Keywords: Middle Voice, Reflexive, Passive, Turkish Voice, Turkish Verbs.

Giriş

Orta çatı (middle voice), dil biliminde üzerinde sıklıkla durulan ve çeşitli diller açısından ayrıntılı biçimde uygulamaları yapılan dikkat çekici dil bilimsel kategorilerden biridir. Yazın alanında orta çatı genellikle *edilgen* (passive) ve *ayrık geçişsiz* (unaccusative)¹ yapılar arasında, içinde *kışisiz edilgen* (impersonal passive), *özneli geçişsiz* (unergative) ve *dönüşlülüğün* de olduğu *orta yapıların* (medial constructions) bir türü ve karışımı olarak kabul edilir (Lyngfelt and Solstad 2006: 4). Bununla birlikte orta çatının araştırmacılar tarafından kabul gören ortak bir tanımı yoktur. Farklı dillerde farklı anlamsal ve biçim-sözdizimsel yapıların orta çatı olarak kabul edildiği görülür. Orta çatıyla ilgili yazın alanındaki bu farklılık tabiatı gereği Türkçe orta çatıyla ilgili yaklaşımlara da yansımıştır. Türkçede $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ biçimbirimleriyle teşkil edilen kimi fiil şekilleri orta çatı kabul edilmesine karşın orta çatının gerçek anlamsal ve biçim-sözdizimsel özelliklerinin tam olarak belirlenemediği, farklı çatı kategorileriyle, özellikle dönüşlülük semantiğiyle çoğunlukla karıştırıldığı ve eş tutulduğu görülür.

Birçok dilde Türkçenin aksine dönüşlü ve orta çatı arasında ayırım yapabilecek formal işaretleyiciler yoktur. Kemmer (1993) bunun için dönüşlü ve orta çatıyı birbirinden ayırt edebilecek

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Elmek: nuhdogan55@Hotmail.com

¹ Türkçe dil bilimi sözlüklerinden İmer vd. (2011)'de *unergativity* teriminin karşılığı için *özneli geçişsiz*, *unaccusative* terimi için de *ayrık geçişsiz* terimi yeğlenmiş; ancak herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

birtakım anlam bilimsel ölçütler geliştirmiştir. Bu çalışmada Kemmer (1993)'ün orta çatı kuramından hareketle Türkçede orta çatının biçim-sözdizimsel özellikleri ve anlamsal çerçevesi çizilerek dönüşlülük ve edilgenlikle ilişkisi incelenecektir. Fiillerin üyeleri ve üyelerinin yüklendiği rollerin özelliklerinden hareketle Türkçede orta çatının dönüşlü çatıdan hem anlam bilimsel hem de biçim-sözdizimsel olarak ayrıştığı, dönüşlülük ve edilgenliğe nazaran çok daha eski ve asli bir kategori olarak Eski Türkçeden beri kullanıldığı ileri sürülecektir.

1. Türkçede Orta Çatıya Genel Bir Bakış

Türkçe orta çatıyla ilgili bahislerde dilcilerin $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ ile teşkil edilmiş farklı anlamsal yapıları ve farklı biçim-sözdizimsel (morpho-syntactic) yapısı olan fiil şekillerini orta çatı olarak betimlediği görülür. (1), (2) ve (3)'teki fiil şekillerinin orta çatı olduğunu ileri süren Kornfilt (1997: 328, 329) orta çatıyı *kılıcı olmayan* (non-agentive) bir öznenin söz konusu olduğu, "kendi kendine gerçekleşme" anlamı taşıyan yapılar olarak betimler:

- 1) *Işık gör-ü-n-dü.*
- 2) *Kapı kapa-n-dı.*
- 3) *Kapı aç-ı-l-dı.*

Sebzecioğlu (2011), Kornfilt'in (1997) söz konusu orta çatı anlayışını benimsemekle birlikte (4) ve (5)'teki yapılarda öznenin *+canlı* ve *+insan* nitelikli olmasının orta çatı için engel teşkil etmeyeceğine dikkat çeker. (4) ve (5)'in öznesi edilgen yapılardaki gibi bir başka *kılıcının* etkisiyle değil kendisinin kılıcı olduğu ve istemsiz yaptığı bir eylemi belirttiğinden Kornfilt'in orta çatı kabul ettiği (3)'teki yapıya benzetilir.

- 4) *Galatasaray Fenerbahçe'ye yen-i-l-di.*
- 5) *Sedat bay-ı-l-dı.*

Kornfilt'in (1997) orta çatı olarak kabul ettiği (2) ve (3), başka bir yazısında orta çatı olarak tanımladığı yapılarla örtüşmez. Kornfilt'in (1991) Eski Türkçeden (ET) örnek verdiği (6), (7) ve (8) biçimsel açıdan (2) ve (3)'e benzese de anlamsal açıdan (2) ve (3)'ten farklı özellikler arz eder. Kornfilt'in (1991) orta çatıya örnek verdiği (6), (7) ve (8), Kornfilt (1997)'de orta çatı olarak tanımlanan (2) ve (3)'teki gibi "kendi kendine olma" anlamı ifade etmez. Özellikle (6)'nın öznesi (2) ve (3)'ten *+canlı*, *+insan* ve *+kılıcı* olması yönüyle ayrılır. Kornfilt'in (1991) orta çatı olarak tanımladığı (7) ve (8) Erdal (1991: 605) tarafından *anti-geçişli* (anti-transitive)² birer yapı olarak değerlendirilir.

- 6) *Türk bodun kan-ı-n bul-ma-yın Tabğaç-da adr-ıl-tı.*
(*Türk milleti hanını bulamayıp Çin'den ayrıldı.*)
- 7) *Bilgä Toñuquq bän öz-üm tabğaç il-i- nã qıl-ın-tı-m.*
(*Ben kendim Bilge Tonyukuk Çin'de doğdum.*)
- 8) *Üzä kök täñri asra yağız yer qıl-ın-duk-da eki-n ara kişi oğ-ı qıl-ın-mıs.*

(*Üstte mavi gök ve altta yağız yer oluştuğunda ikisinin arasında insanoğlu vücut bulmuştur.*)

(Kornfilt, 1991: 22,23).

Taneri (1993), Türkçe orta çatının hem anlamsal açıdan hem de üye yapısı (argument structure) açısından İngilizce orta çatılara benzediğini ileri sürer. Taneri'nin (1993) verdiği örnekler yukarıda orta çatı olduğu ileri sürülen yapılardan anlamsal olarak oldukça farklılaşır. Bu örnekleri edilgenden farklı kılan temel özelliğin Eden ya da kılıcının söz diziminde *tarafındanlı* yapıyla gerçekleşmemesi olarak görülür. Özellikle (9a)'da edilgenlikten ziyade özneye taşınan üyenin bir "niteliğinin" anlatıldığı ileri sürülür. Taneri'ye göre (1993) (9a)'da *kes-i-l-* fiil şeklinin edilgenlik anlamı değil kumaşın "kolay kesilebilir" niteliği olduğu anlatır. Taneri'nin orta çatı anlayışı Kornfilt'in yaklaşımından oldukça farklı olup edilgenliğe daha yakındır. Taneri'nin (1993) verdiği orta çatı örneklerinden (10) ise Türkçede meçhul çatı olarak bilinen kişisiz edilgen olarak değerlendirilir.

² Anti-geçişli terimi edilgenlik biçimi kullanılarak geçişli fiillerden geçişsiz fiillerin türetildiği fiil şekillerini ifade eder. Sezer (1991: 57) Türkçe geçişli fiillerden edilgenlik biçim birimiyle elde edilen iki fiil biçiminden bahseder. İlki unaccusative (Kapı açıldı.), ikincisi unergative adıyla anılır. Unergative Türkçede "*Ayşe çekildi*" örneğinde olduğu gibi nesne konumundaki üyenin cümleden edilgenlik kullanarak kaldırıldığı yapıları ifade eder. Erdal (1991)'in anti-geçişli dediği yapılar hemen hemen Sezer (1991)'in unaccusative ve unergative yapılarının ikisine de karşılık olarak kullandığı geçişsiz fiil biçimlerini ifade eder. İlkinde, öznenin kendinden kaynaklanan (kendi kendine olan) bir eylem sunulurken ikincisinde öznenin Eden (agent) ya da Deneyimci (experiencer) olduğu görülür.

- 9a) *Bu çeşit kumaşlar kolayca kesilir.*
9b) **Bu çeşit kumaşlar terzi rafından kolayca kesilir.*
10) *Yaz döneminde altı hafta okula gidilir.*

Erdal'a göre (1991) orta çatı görünüşlü bir fiil öznenin faydasına ya da vücudunun bir bölümü, ailesinin bir ferdi ve ayrılmaz denli onunla ilgili herhangi bir şeyin yararı için yapılan ya da özneye tatbik edilen bir eylemi ifade eder (1991: 584). Erdal (1991) bugün Türkiye Türkçesinde çoğu dönüşlü fiil olarak kabul edilen Eski Türkçe *kizlen-* (*gizlen-*), *tonan-* (*donan-*, *giyin-*), *kazgan-* (*kazan-*), *tayan-* (*dayan-*), *asın-* (*intihar et-*) gibi $-(X)n-$ biçimli fiilleri orta çatı olarak değerlendirir. Erdal'ın (1991) orta çatı yaklaşımı Lewis (1967) tarafından da benimsenir. Lewis (1967: 149) "sadece kendi kendine yapma değil aynı zamanda kendisi için yapma ifade eden *edin-*, *geçin-*, *kaçın-*, *kalkın-* gibi $-(X)n-$ biçimli fiilleri orta çatı kabul eder. Erdem (2000: 28, 197) de orta çatıyı, Lewis (1967)'de kabul edildiği şekliyle, sadece kendi kendine değil aynı zamanda kendisi için yapıma ifade eden *edin-*, *geçin-* gibi fiil biçimleriyle tanımlar ve Eski Anadolu Türkçesi (EAT) için (11)'deki örneği verir.

- 11) ... <o> *a-nı Kadı-ı 'Asker id-in-di.*

Türk dil biliminde orta çatıyla ilgili başka dil bilimsel kategorilerden de söz edilir. Bunlardan biri *orta-dönüşlülük* (middle/reflexive) terimidir. Erdal (1991: 634) *kılıcıya* (agent) gönderme yapan iyelik ekli bir nesnesi olan $-(X)n-$ biçimli fiil şekillerinin orta-dönüşlü olduğunu dile getirir. Erdal'ın (1991) orta çatı fiilleri için anlam bilimsel (ı) ve söz dizimsel (ıı) iki önemli ayırıcı özellik ortaya koyduğu söylenebilir.

ı) Orta çatı, öznenin faydasına ya da vücudunun bir bölümü, ailesinin bir ferdi ve ayrılmaz denli onunla ilgili herhangi bir şeyin yararı için yapılan eylemi ifade eden fiil şekilleridir (1991: 584).

ıı) $-(X)n-$ biçimbirimli fiiller orta çatı olduğu zaman, dönüşülü yahut anti-geçişli olmadığında, herhangi bir nesneyi yönetebilir (1991: 636).

Erdal'ın (1991: 636) bu açıklamalarından orta çatı ile orta-dönüşlü çatı arasında bir ayırım gözetmediği anlaşılır.

Tietze (1989: 286) ise *orta-dönüşlü* (medio-reflexive) terimini Erdal (1991) ve Erdem'den (2000a) oldukça farklı olarak kılıcsız ve kendi kendine gerçekleşme ifade eden, edilgenlik ekli ancak edilgenlik anlamı taşımayan fiil biçimlerini betimlemek için kullanır. Bu terim, Kornfilt (1997) ve Huber'in (2008) orta çatı adını verdiği (3)'teki gibi fiil biçimlerini ifade eder.

- 3) *Kapı aç-ı-l-dı.*

Orta çatıya ilişkin orta-dönüşlü dışında kullanılan bir başka kavram da *dönüşlü-orta* (reflexive-middle) terimidir. Erdem (2000), Kornfilt'in (1991) orta çatı olarak değerlendirdiği (6) ve (8) için *dönüşlü-orta* terimini kullanır³. Edem'e göre ET'de fiil gövdesine $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ gibi bir biçimbirimi eklendiğinde anlamca *dönüşlü-orta* fiil olarak analiz edilmesi gerekir (2000: 182; 2007: 201). Erdem (2000: 182), dönüşlü-orta yapıların öznesinin edilgen biçimlerin aksine kılıcı/eden rolünde gerçek bir özne olduğunu dile getirir. (6) ve (11)'de fiil edilgen görünüşlü olmasına rağmen *Türk bodun* (Türk milleti) ile *hanı ve süsi* (hanı ve ordusu) cümlelerin Eden rolünde gerçek öznesidir.

- 6) *Türk bodun kan-ı-n bul-ma-yın Tabğaç-da adr-ıl-tı.*

(*Türk milleti hanımı bulamayıp Çin'den ayrıldı.*)

- 8) *Üzä kök täqri asra yağız yer qıl-ın-duk-da eki-n ara kişi oyl-ı qıl-ın-mıs.*

(*Üstte mavi gök ve altta yağız yer oluştuğunda ikisinin arasında insanoğlu vücut bulmuştur.*)

- 11) *Kan-ı sü-si ter-il-miş. (Hanı ve ordusu toparlanmış)*

Dilcilerinin söz konusu yaklaşımları Türkçede birbirinden farklı anlamsal ve biçim-sözdizimsel kategorilerin orta çatı olarak betimlendiğini göstermektedir. Bazen aynı yapılar farklı, farklı yapılar da aynı anlamsal kategori ve terimlerle ele alınmıştır. Örneğin Tekin'in (1968: 263) edilgen çatı, Kornfilt'in (1991: 22) orta çatı, Erdal'ın (1991: 651) anti-geçişli kabul ettiği (6)'daki *adrıl-* fiili, Erdem (2007: 203) tarafında orta-dönüşlü olarak analiz edilmiştir. Biçim-sözdizimsel ve anlam bilimsel özellikleri tam anlamıyla belirlenememesine karşın Erdal (1991) ve Kornfilt'in (1991)

³ Erdem'in (2007: 203) orta-dönüşlü olarak analiz ettiği (8)'in gerekçesi (6)'daki *adrıl-* fiil biçiminden farklıdır. (8)'deki *kıl-ın-* fiili orta-dönüşlü olarak tanımlanmasına karşın fiilin anlamı Tekin'in (1968: 263) yaptığı edilgenlik işleviyle verilmiştir.

yaklaşımları gerçek orta çatının yalnızca küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Orta çatının bütününe hâkim olabilmek ve biçim-sözdizimsel ve anlamsal bilimsel özelliklerini betimleyebilmek için onun öncelikle dönüşlülük ve edilgenlikle tarihsel ilgi ve ilişkisinin ortaya konması gerekir.

2. Dönüşlülük ve Edilgenliğin Tarihsel Gelişimi ve Orta Çatıyla İlişkisi

Dillerde çatı kategorileri tarihsel açıdan eş zamanlı oluşum ve gelişim göstermez. Bazı kategoriler daha erken, bazıları daha geç ve birbiriyle ilişkili olarak gelişir. Örneğin Hint Avrupa dillerinde ve Grekçede orta çatının edilgenlik biçimiyle bir ilgisi vardır ve edilgenlik daha geç dönemde orta çatıdan gelişmiştir (Bk. Klaimen, 1998: 36; Shibatani, 1988; Kornfilt, 1991: 23). Croft vd. (1987: 188)'de ifade edildiği gibi çatı kategorileri birbiriyle yakından ilgilidir ve etken, orta, (dönüslü) ve edilgen çatı özerk kategoriler değildir. Kemmer'in (1991) dünya dillerinde edilgenlik, dönüşlülük ve orta çatı işlevlerinin çoğu zaman aynı biçimbirimlerle yapıldığını tespit etmesi ve söz dizimsel ve anlam bilimsel ilişkilerini ortaya koyması bu görüşü daha da güçlendirmiştir. Dünya dillerindeki bu durumun Türkçe için de söz konusu olduğu; orta çatı, edilgenlik, dönüşlülük ve anti-geçişlilik gibi kategorilerin söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan birbiriyle ilgili olduğu söylenebilir. Kornfilt'in (1991) Runik harfli yazıtların dilinde söz dizimsel edilgenliğin olmadığını, edilgenlik eklerinin orta çatı için kullanıldığını, Modern Türkçedeki edilgenliğin orta çatıdan gelişmiş olabileceğini ve Türkçede bazı durumlarda edilgen, dönüşlü ve orta çatının aynı fiil şekilleriyle yapıldığını ileri sürmesi; Lewis'in (1967: 149) aynı fiilin orta ve dönüşlü her iki anlamı da ifade ettiğini dile getirmesi bu ihtimali daha da artırmaktadır.

Kornfilt'e göre (1991: 21) Eski Türkçede (ET) ne söz dizimi ne de sözlükte hiçbir şekilde edilgenlik yoktur, bugün edilgenleştirme için kullanılan biçimbirim ve fiil şekilleri ET'de edilgenlik ifade etmez. Erdem de ET'de bir örnek dışında gerçek edilgenliğin özelliklerini taşıyan fiil şekillerinin olmadığını yeniler (2000a: 182; 2007: 201). Erdal'ın (1991: 651) edilgen biçimli fiil şekillerinin çoğunlukla anti-geçişli⁴ olduğunu belirtmesi Kornfilt ve Erdem'in tespitlerini doğrulamaktadır. Gerçek edilgenliğin Türkçede Karahanlı Türkçesinde (KT) kullanılmaya başlandığı, bununla birlikte Eski Anadolu Türkçesine (EAT) kadar birleşik fiillerin hâlâ edilgenleştirilemediği, edilgen yapı cümlede kılıcıyı işaretleyen *tarafındanlı* edat öbeklerinin ise ancak Osmanlı Türkçesinde (OT) kullanıldığı görülür (Erdem, 2000).

Dönüşlülüğün de Türkçede daha sonraki dönemlerde oluştuğu söylenebilir. Dönüşlülüğün bir ifadesi olarak görülen *kendi* ve *öz* zamirleri ET'de ve KT'de dönüşlülük işleviyle değil vurgu ve vurguyu güçlendirme işleviyle kullanılmıştır. Türkçede $-(X)n-$ biçimli fiil şekilleri ise zannedilenin aksine dönüşlülük dışında farklı işlevlerde kullanılır. Erdem'e göre (2000: 63) Eski Türkçede $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ biçimli fiil şekilleri gerçek dönüşlülük ifade etmez. ET'de *tutun-* "tutunmak", *yaratın-* "organize olmak", *kon-* "yerleşmek", *kubran-* "toplanmak", *ötün-* "ricada bulunmak", *sakın-* "düşünmek", *tâlin-* "delinmek, çökmek", *adrın-* "ayrılmak", *basın-* "batmak", *sabin-* "sevinmek" gibi fiiller sözlükselleşmiştir. Erdal (1991: 583-638) ET'de $-(X)n-$ biçimli fiil şekillerinin çoğunlukla özneye doğrudan ya da dolaylı ilgili olduğunu, akuzatif ekli ya da eksiz bir nesneyle de kullanılabildiğini, buna karşın gerçek dönüşlülük ifade etmeyen bu fiil şekillerinin çoğunlukla anti-geçişli, orta ve orta-dönüşlü çatı olarak betimlenebileceğini ifade eder.

Karahanlı Türkçesinde $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ biçimli fiil şekillerinin ET'de olduğu gibi dönüşlülük anlamı dışında, sözlükselleşmiş birer unsur olarak nesneyle ya da bir nesne almaksızın kullanıldığı görülür. Erdem (2000: 70) KT'de $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ biçimli *bâzâ-n-*, *bür-ün-*, *ört-ün-*, *sar-ın-*, *tara-n-*, *ur-un-*, *âwr-ül-*, *kâr-il-*, *kağr-il-*, *biç-in-*, *at-in-*, *qaç-in-*, *kâç-in-*, *tut-un-*, *bil-in-*, *tire-n-*, *âğ-il-* gibi fiil şekillerinin gerçek dönüşlü fiillerden farklı olduğunu, bu tür kullanımların gerçek dönüşlülük çerçevesinde değil de Kemmer'in (1993) orta çatı alanı içinde değerlendirilmesi gerektiğini dile getirir.

Eski Anadolu Türkçesine (EAT) kadar gerçek dönüşlülüğün olmadığı konusunda araştırmacılar hem fikirken EAT'yle birlikte Türkçede dönüşlülüğün ortaya çıktığı ileri sürülmeye başlar. EAT'de $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ ile teşkil edilen *ger-in-* gibi tek üyeli fiil şekilleri yine Erdem (2000: 74, 93) tarafından bir orta çatı tipi olarak değerlendirilir. Ancak Erdem (2000), *gey-i-n-* ve *öğ-i-n-* fiil şekillerinin KT'de orta çatı içinde değerlendirdiği *ört-ü-n-*, *sar-ı-n-* ve *sakın-* (*düşünmek*), *sâb-i-n-* (*sevin-*)

⁴ Erdal (1991: 584), anti-geçişlilik terimiyle "eylemin öznenin kendisinden kaynaklandığı" fiilleri kastettiğini dile getirir. Örneğin Kornfilt'in (1991) orta çatı olarak kabul ettiği *adrıl-* fiil şekli Erdal'a (1991) göre anti-geçişlidir.

fiil şekilleriyle aynı anlam bilimsel ve biçim-sözdizimsel özellikleri olmasına karşın gerçek dönüşlü olduğunu ileri sürer⁵.

Türkçenin tarihî dönemlerinde $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ biçimli fiil şekillerinin dönüşlülük ifade etmediği; anti-geçişli, orta çatı ya da orta-dönüşlü olmak üzere farklı işlevler için kullanıldığı kabul edilmesine karşın Türkiye Türkçesinde (TT) $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ fiil şekilleri yalnızca dönüşlülükle tanımlanmıştır. Bugün şekil bilgisi bahislerinde dilcilerin dönüşlü çatı için verdiği, farklı anlamsal yapıları olan $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ biçimli fiil şekilleri durumu daha iyi gözler önüne sermektedir.

- 12) *Hayvanın derileri büz-ü-l-müş.* (Boz, 2012: 56).
- 13) *Hamal bu yaptığına yer-i-n-ecek.* (Boz, 2012: 56)
- 14) *Küreklerle as-ı-l-dı.* (Eker, 2010: 332)
- 15) *Süt kes-i-l-di.* (Eker, 2010: 332)
- 16) *(O) üz-ül-dü.* (Eker, 2010: 332)
- 17) *Biz bu işe kudurganlığımız sebebiyle sıva-n-ma-dı-k.* (Korkmaz, 2014: 503)
- 18) *Kerimcan yeni kaftana sımsıkı sar-ı-l-dı, ger-i-n-di.* (Korkmaz, 2014: 503)
- 19) *Şişe kayalarda parçala-n-dı.* (Korkmaz, 2014: 503)
- 20) *O zamanlar Tahir Hocanın telkinlerine çok kap-ı-l-muş-tı-m.* (Korkmaz, 2014: 503)
- 21) *Ne olursa olsun evden ayr-ı-l-ma-y-ı istiyorum.* (Korkmaz, 2014: 503)

Anlam bilimsel açıdan birbirinden oldukça farklı bu fiil şekillerinin dönüşlü çatı kabul edilmesi çoğunlukla dönüşlülüğün tespit edilmesinde kullanılan, fiilin etken biçimine $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ eklerinin eklenmesiyle elde edilen “öznenin etkilenmişliği” ölçütünden ileri gelir. Ancak “öznenin etkilenmişliği” sadece dönüşlü çatıların bir özelliği değil aynı biçim-sözdizimsel yapıya sahip olabilecek edilgenlik ve orta çatı başta olmak üzere farklı yapıların da özneleri fiilin belirttiği işten etkilenir, dolayısıyla etkilenmişlik özelliğine sahiptir. $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ biçimli fiil bir fiil şeklinin dönüşlü olup olmadığı yalnızca öznenin etkilenmişliği ölçütünden hareketle belirlenemez. Oysa Türkçede özellikle $-(X)n-$ biçimli fiil şekillerinin hemen hemen hepsi öznenin etkilenmişliğinden hareketle dönüşlü kabul edilmiştir.

Türkçede çatı kategorisiyle ilgili artzamanlı incelemeler göstermiştir ki diğer dillerde olduğu gibi dönüşlülük ve edilgenlik daha geç oluşan dil bilgisel süreçlerdir. $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ biçimli fiil şekilleri Eski Türkçeden beri dönüşlülük ve edilgenlik dışında farklı işlevler için kullanılmıştır. $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ eklerinin orta çatı gibi daha eski ve asli işlevleri Türkçenin tarihî dönemlerinde dikkate alınmasına karşın TT’de görmezden gelinmiştir. Söz konusu dilcilerin tarihî dönemlerde orta çatı alanı içinde değerlendirdiği *adr-ıl-*, *eğ-i-l-*, *dona-n-*, *daya-n-*, *ger-i-n-gizle-n-*, *gör-ü-n-*, *kaç-t-n-*, *sar-t-n-*, *ört-ü-n-ed-i-n-*, *tak-t-n-* vs. birçok fiil şeklinin bugün ayırım gözetilmeksizin dönüşlü çatı olarak değerlendirilir (Bk. Korkmaz, 2014: 503; Banguoğlu, 2000: 283; Boz, 2012: 56). Kornfilt (1991), Erdal (1991), Erdem (2000)’de tarihî Türk dilleri için bir Türkçe orta çatı kategorisi kabul edilmesine karşın bugün bir orta çatı kategorisi öngörülmemesi, daha önce orta çatı ya da dönüşlü-orta çatı olarak kabul gören fiil şekillerinin sadece dönüşlü çatıyla betimlenmesi hem daha önceki bulgularla hem de dil bilimsel gerçeklerle örtüşmez.

3. Orta Çatı

Lyons’a göre *orta çatı* “eylem ya da durumun fiilin öznesini ya da onun ilgilerini etkilemesidir” (1968: 373). Lyons dönüşlü cümlelerin (*yıka-n-ı-yor-um*) ve öznesi nesnesinden farklı kimi geçişli yapıların (*şortumu yıkıyorum*) bu kavram alanında yer aldığını dile getirir. Lyons, etken çatıya karşın orta çatının kullanılmasını öznenin eylemi kendi faydasına ve çıkarına yaptığını ifade etme yolu olarak görür (1968: 373). Lyons’un yaklaşımı ilk bakışta dönüşlülük ile orta çatının aynı kategori olduğu yorumuna yol açabilir. Bu, orta çatıyla dönüşlülüğün anlamsal olarak birbirine çok yakın olmasından ileri gelir. Orta çatı ve dönüşlülük arasındaki anlamsal yakınlığın dillerde biçimsel aynılığı beraberinde getirdiği görülür. Edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik ve orta çatı gibi farklı işlevsel kategoriler birçok dilde tek bir biçimbirim ya da aynı biçim-sözdizimsel yapıyla ifade edilir. Bu, orta çatının dil biliminde biçim bilimi ve söz diziminden daha çok anlam bilimsel bir kategori olarak ele alınıp betimlenmesini gerektirmiştir. Dönüşlülükle orta çatı arasında ayırım yapan Kemmer (1993) orta

⁵ Erdal (1991) dönüşlü kabul edilen *öğün-* ile aynı biçim-sözdizimsel ve anlamsal yapısı olan *sakın-*, *sâbin-* gibi fiil şekillerinin yine anti-geçişli olduğu görüşündedir.

çatı kavramını Lyons'un yaklaşımını geliştirerek belirli durum ya da olay tipleri açısından betimler. Kemmer (1993), Lyons'un yaklaşımını da içine alacak şekilde dillerde orta çatı anlamı ifade eden 10 farklı orta çatı durum tipi (middle situation types) öngörür:

- a) Vücut Bakım Eylemleri (Grooming or body care): *yıka-n-, tara-n- vs.*
- b) İlerleme Olmayan Eylemler (Nontranslational motion): *ger-i-n-, sar-ı-l- vs.*
- c) Vücut Duruşunda Değişim Eylemler (Change in body posture): *eğ-il-, uza-n- vs.*
- d) İlerleme İfade eden Eylemler (Translational motion): *sür-ü-n- vs.*
- e) Tabii Karşılıklı Yapılan Eylemler (Naturally reciprocal events): *görüŖ- vs.*
- f) Duygu ifade eden eylemler (Emotion middle): *üz-ü-l-, irk-i-l- vs.*
- g) Duygusal Konuşma Eylemleri (Emotive speech actions): *döv-ü-n-, söyle-n-, sızla-n- vs.*
- h) Bilişsel Eylemler (Cognition middle): *düşün-, endişelen-*
- ı) Kendiliğinden Gelişen Eylemler (Spontaneous events): *koca-l-, iyileş-, dinlen-, yaşlan- vs.*
- i) Dolaylı Orta Çatı (Indirect middle): *ed-i-n-, tak-ı-n- vs.*

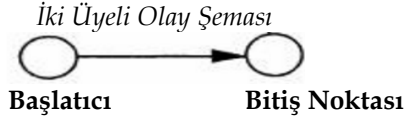
Söz konusu orta çatı durum tipleri dillerde farklı biçimlerde ifade edilir. Kemmer (1993)'e göre kimi diller özel herhangi bir işaretleme yapmaksızın geçişsiz (intransitive) ya da diğer biçim-sözdizimsel yapılarla ifade edebilirken kimi diller belirli *orta çatı işaretleyicileri* (middle markers) kullanır. Bazı diller bunun için ad ya da zamir işaretleyicilerine başvururken bazı diller fiil (çatı) eklerine (verbal affixes) başvurur.

Orta çatı anlamsal olarak özellikle öznenin etkilenmişliği (etkilenmesi) açısından dönüşlülükle oldukça yakınlıklar gösterir. Orta çatının dönüşlülüğe yakın olması Almanca ve Fransızca gibi kimi dillerin orta çatı ve dönüşlü çatı için aynı işaretleyiciyi kullanmasıyla sonuçlanır. Türkçe gibi kimi diller ise diğer birçok dilin aksine orta ve dönüşlü çatıyı ayrı ayrı işaretleyicilerle ifade eder (Kemmer, 1993). Türkçede *kendi* gibi bir zaminin kullanıldığı işaretleyiciler *ağır biçim* (heavy form), fiisel eklerin (verbal affixes) kullanıldığı işaretleyiciler *hafif biçim* (light form) olarak adlandırılır. Çoğu dil bu işaretleyicilerden yalnızca birini bulundurur. Türkçenin de içinde bulunduğu diller ise her iki biçimi de kullanır. Ancak Türkçe aynı gruptaki dillerden hafif ve ağır biçimin köken olarak farklı kaynaklardan gelmesi açısından diğer dillerden tekrar ayrılır. Kemmer hem ağır biçim hem de hafif biçimlerin ikisinin de bulunduğu dillerde ağır biçimin genellikle dönüşlülük işaretleyicisi, hafif biçimin ise orta çatı işaretleyicisi olarak kullanıldığını dile getirir (1993: 27; 1994: 188). Her iki biçimin köken olarak farklı olması onların farklı işlevleri olduğunun güçlü delili olarak görülür.

Türkçede genellikle dönüşlü zamirle dönüşlü fiil şekillerinin aynı anlamı ifade ettiği, dolayısıyla dönüşlülüğün hem ağır biçim hem de hafif biçimlerle yani *kendi* dönüşlülük zamiri ve *-(X)n-* ve *-(X)l-* ekli fiil şekilleriyle yapıldığı kabul edilir (bk. Banguoğlu, 2000: 366; Erdem, 2000: 28). Ancak ağır ve hafif biçimler gerek anlam bilimsel gerekse söz dizimsel açıdan birbirinden farklıdır (Erdem, 2000: 27). Farklı söz dizimsel ve anlamsal özellikleri olan iki yapının farklı dil bilimsel kategorileri işaretlemesi beklenir. Orta çatı ve dönüşlü çatı işaretleyicilerinin Türkçe tipi sistemlerde kimi dillerin aksine aynı kökten gelmemesi iki işaretleyici arasında anlamsal bir ayrılığın olduğunu gösterir (Kemmer, 1994: 190). Bu açıdan Türkçede iyelik ve yükleme durum ekini alabilen *kendi* zamininin geçişli bir yapıda dönüşlülüğü, *-(X)n- ve -(X)l-* ile teşkil edilen fiil şekillerinin ise orta çatı ifade ettiği ileri sürülebilir. Kemmer, Türk dil bilimcilerinin söz konusu bulgularını doğrulayacak biçimde hafif biçimlerin fiil kök ve gövdeleriyle kullanılsa bile dönüşlülük anlamı vermediğini dile getirir (1993: 27, 28). Kemmer (1993) birçok dilde dönüşlülük ve orta çatı tek bir biçimle ifade edildiğinden morfolojik ve söz dizimsel ölçütler kullanmanın mümkün olmayacağını, daha çok anlamsal ölçütlerle belirlenebileceğini dile getirir. Ancak Türkçede hem ağır hem hafif biçimler olduğundan anlamsal ölçütlerin yanı sıra söz dizimsel ölçütler kullanmaya da imkân vermektedir.

Kemmer'a göre (1993, 1994) orta çatının dönüşlülük gibi öznenin etkilenmişliğini ihtiva eden ancak öznenin etkilenmişliğine indirgenemeyecek ve onu dönüşlülükten ayıran anlam bilimsel bir niteliği vardır. Dönüşlülük kimi iki üyeli olay tipleriyle, dolayısıyla da iki üyeli fiillerle yakından ilgilidir. Geçişli fiil, iki üyesi olan ve yalın (noninative) ve yükleme (accuzative) durumuyla gerçekleşen, anlam bilimsel açıdan genellikle Eden ve Etkilenen rollerini yüklenen olay tiplerini karşılayan fiilleri ifade eder. Geçişli bir yapıda Eden "fiilin belirttiği eylemi belirli bir nesne ya da varlığa yönelik bilinçli olarak gerçekleştiren varlığı" ifade eder. Etkilenen ise "Eden tarafından gerçekleştirilen eylemden etkilenen nesne ya da varlığı" karşılar. Olayın birinci üyesi Eden canlı bir varlık olarak kendinde var olan gücü ve enerjiyi olayın ikinci üyesi Etkilenene aktarır. Bu ilişki tipik

iki üyeli geçişli fiillerin ve olay tiplerinin bir özelliğidir. Bununla birlikte iki üyeli geçişli fiiller farklı olay tiplerini de ifade ettiğinden üyelerinin her zaman Eden ve Etkilenen rollerini yüklenmesi mümkün değildir. Kemmer (1993), farklı olay tiplerini ifade eden geçişli fiillerin üyelerinin yüklendiği rolleri daha genel kavramlarla *Başlatıcı* (initiator) ve *Bitiş Noktası* (endpoint) terimleriyle karşılar. Geçişli bir fiil ister hareket ister duygusal ister bilişsel fiil olsun üyeleri *Başlatıcı* ve *Bitiş Noktası* ifade eden çeşitli anlamsal rolleri yüklenebilir. *Başlatıcı* böylece yalnızca geçişli fiilleri değil gücün ve enerjinin kaynağı olan Eden ve Deneyimci⁶ gibi herhangi +*bilinç* nitelikli bir rolü; *Bitiş Noktası* ise gücün ve enerjinin geçtiği ya da sonlandığı Etkilenen, Uyarıcı, Faydalanan, Hedef vs. gibi başka rolleri içerir. Bu, söz dizimsel geçişlilikten daha çok anlam bilimsel geçişliliğin önemli olması anlamına gelmektedir. Söz dizimsel olarak ister geçişli olsun ister geçişsiz olsun iki üyeli bir fiil *Başlatıcı* ve *Bitiş Noktası* karşılayan rollere sahip olduğu sürece anlamsal olarak geçişlidir (Kemmer, 1994: 191). İki üyeli olay tipleri için aşağıdaki gibi bir şema önerilebilir (Kemmer, 1993; 1994):

Şekil 1

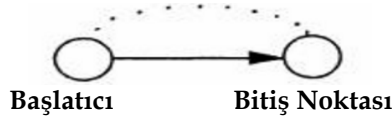
İki üyeli olay durumlarında yer alan roller arasındaki ilişkinin ve güç transferinin yönü *Şekil 1*'de *okla* gösterilmiştir. (22a) ve (23a)'da söz dizimsel ve anlam bilimsel olarak tipik geçişli iki üyeli bir olay yapısı vardır. *Yıka-* hareket fiili, *gör-* ise duygusal bir fiildir. Buna bağlı olarak *yıka-* fiilinin üyeleri Eden ve Etkilenen, *gör-* fiilinin üyeleri ise Deneyimci ve Uyarıcı⁷ rollerini yüklenmiştir.

22a) *Kadın* Eden *çamaşırları* Etkilenen *yıkadı*.

23a) *Garson* Deneyimci *kardesini* Deneyimci *gördü*.

Kemmer'a göre (1993, 1994) dönüşlülük anlamı ya da dönüşlülük olay tipi söz konusu olduğunda iki üyeli olay tiplerini resmeden *Şekil 1*'deki şema *Şekil 2*'ye evrilir:

Dolaysız Dönüşlülük Olay Şeması

Şekil 2

Şekil 2, dönüşlü yapıların olay şemasını resmeder. Bu şema iki üyeli geçişli bir fiilin ifade ettiği olaydan elde edildiği için *dolaysız dönüşlü çatı* (direct reflexive) şeması olarak kabul edilir. Dolaysız dönüşlülük, iki üyesinin de aynı varlığa gönderme yaptığı; genellikle birinci üyenin Eden ya da Deneyimci, ikinci üyenin ise Etkilenen ya da Uyarıcı olduğu iki üyeli olay yapılarını ifade eder (Kemmer, 1993: 42). Frajzyngier (1999: vii) bunu anlamsal açıdan bir fiilin iki üyesinin eşgöndergesel olarak işaretleme işlevi olarak açıklar. Fiilin iki üyesi hangi rolü yüklenirse yüklensin önemli olan iki üyenin aynı varlığı ya da göndermeyi işaretlemesidir. Fiilin üyeleri ve üyelerinin yüklendiği anlamsal roller olay durumunda tek bir varlık tarafından temsil edilen *Başlatıcı* ve *Bitiş Noktası* ifade eder. Türkçede (22b) ve (23b)'de iki üyeli *yıka-* ve *gör-* ikinci üyenin yüklendiği Etkilenen ve Uyarıcının birinci üyenin yüklendiği Eden ve Deneyimciyle eşgönderimli olduğunu belirtmek için söz dizimsel bir üye olarak *kendi* işaretleyicisi kullanılmıştır. Böylece fiilin üyeleri ve üyelerinin yüklendiği anlamsal roller eşgönderimli farklı söz dizimsel üyelerce ancak tek bir varlık tarafından temsil edilir. Başka bir ifadeyle eylemin *Başlatıcısı* ve *Bitiş Noktası* aynı varlıktır. *Şekil 2*, *Başlatıcı* ve *Bitiş Noktası* arasındaki dönüşlülüğün kesik çizgilerle gösterir.

22b) *Kadın* Eden *kendini* Etkilenen *yıkadı*.

23b) *Çocuk* Deneyimci (*aynada*) *kendini* Uyarıcı *gördü*.

⁶ Deneyimci (experiencer), duygusal, duyuşsal ve zihinsel süreçleri tecrübe eden canlı varlığı ifade eder. Deneyimci rol; duyu (duymak, görmek), duygu (üzülmek, korkmak), idrak (düşünmek, öğrenmek) fiillerinin çevresinde oluşur. Anlamsal rollerin tanımı, işlevi ve özellikleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Doğan, 2011.

⁷ Duygusal ve duyuşsal fiillerin ifade ettiği olay ya da sürecin kışkırtıcısı ve uyarıcısını ifade eder. Deneyimcinin bir duyguyu, bir mental süreci tecrübe etmesine yol açar.

Orta çatı ise her ne kadar olay durumunda mantıksal açıdan iki üyenin olduğu hissedilebilse de çoğunlukla iki üyenin ve onların yüklendikleri anlamsal rollerin tek bir varlık tarafından temsil edildiği, Başlatıcı ve Bitiş Noktasının ise artık ayrıştırılmayacak denli bütünleşik olduğu ve cümlede tek bir söz dizimsel üyeye gerçekleştiği olay tiplerini ifade eder. Dönüştürülükte Başlatıcı ve Bitiş Noktasını temsil eden Eden ve Etkilenen aynı varlık olmasına karşın fiilin iki üyesi zihinsel olarak birbirinden rahatlıkla ayrıştırılabilir. Türkçede bunun için söz dizimsel bir üye olarak *kendi* işaretleyicisinin kullanılması diğer dillere nazaran durumu daha da kolaylaştırmaktadır. Bu, dönüşlülüğün ifade ettiği olayın tek parça olmayan, ayrıştırılabilir bir olayı ifade ettiği anlamına gelir. Orta çatıda dönüşlülüğün aksine iki farklı üyenin olması olasılığı yoktur (Kemmer, 1994: 208). Eden ve Etkilenen gibi iki rol zihinsel olarak ayrıştırılmayacak denli tek bir üyede birleşir. Kemmer (1994: 208) bunu tek bir üyenin Eden/Etkilenen gibi iki anlam bilimsel rolle betimlenecek iki cephesinin olması durumu şeklinde açıklar. Bu, orta çatının ifade ettiği olayın bütüncül ve ayrıştırılmaz bir olay olduğu anlamına gelir. Orta çatıda dönüşlülüğün aksine Eden ve Etkilenen ya da Deneyimci ve Uyarıcı gibi anlamsal rolleri ayrı ayrı temsil edebilecek bir Başlatıcı ve Bitiş Noktası artık söz konusu değildir, sadece bir durum ya da eyleme katılan ve iki anlamsal rolü de bütünleşik ve ayrıştırılmaz biçimde temsil eden eşgöndergesel tek bir üye vardır. Örneğin (24c)'de *eğ-i-l-* fiilinin öznesi fiilin etken biçiminin (*eğ-*) üyelerinin yüklendiği Eden ve Etkileneni onların toplamından farklı, bütünleşik ve ayrıştırılmaz şekilde temsil eder. Bu açıdan *eğ-i-l-* fiilinin öznesinin geleneksel dil bilgisinde hem işi yapan hem de işten etkilenen şeklinde düşünülebilecek bir rol kimliği yoktur. (24c)'nin öznesinin rolü Eden ve Etkilenenin toplamı olarak düşünülmesi durumunda orta çatının ifade ettiği olay durumu (24b)'deki gibi, yani dönüştürülük olarak betimlenmiş olur. Cümlede genellikle geçişsiz yapı olarak görünen bu tür orta çatı olay durumları, Şekil 3'teki gibi görselleştirilebilir (1994: 193).

Orta Çatı Olay Şeması

Başlatıcı/Bitiş N.

Şekil 3

- 24a) *Çocuk* Eden *demiri* Etkilenen *eğ-di*.
 24b) *Çocuk Eden *kendini* Etkilenen *eğ-di*.
 24c) *Çocuk* Eden/Etkilenen *eğ-i-l-di*.

Orta çatının öznesi Başlatıcı ve Bitiş Noktası olarak etken görünüşlü fiil şeklinin üyelerinin yüklenebileceği Eden ve Etkilenen ya da Deneyimci ve Uyarıcıdan oluşan iki farklı rolün toplamı değildir. Orta çatı fiil şekillerinin birinci üyesinin yüklendiği bütünleşik, ayrıştırılmaz ve eşgöndergesel rolün çoğunlukla daha farklı bir tabiata büründüğü söylenebilir. Örneğin (23c)'de *gör-ü-n-* fiilinin Başlatıcı ve Bitiş Noktası olarak beklenenin aksine Deneyimci ve Uyarıcı değil Eden/Konu⁸; (22c)'de *yıka-n-* ve *giy-i-n-* fiillerinin öznelere ise Eden ve Etkilenen değil daha çok Eden/Faydalanan biçiminde ifade edilebilecek iki yönlü başka bir rol hüviyetine kavuştuğu ileri sürülebilir. (22c) ve (23c)'de dönüştürülükte olduğu gibi Başlatıcı olan canlı bir varlığın Bitiş Noktasını temsil eden bir nesneye güç transfer etmek suretiyle gerçekleştirdiği ayrıştırılabilir bir olay durumu değil; fiilin birinci üyesinin ayrıştırılmaz, bütüncül ve iki yönlü yeni bir rol yüklenmesiyle meydana gelen ayrıştırılmaz bir olay durumu söz konusudur. *giy-i-n-* fiilinin etken biçiminin (*giy-*) yönettiği yükleme durum ekli tamlayıcının (24b)'de tekrar gerçekleşmesi Edenin Etkilenenle eşgöndergesel ve ayrıştırılmaz bir rol olarak gerçekleşmediğini, orta çatının öznesinin farklı bir anlamsal rolünün olduğunu gösterir. Orta çatının öznesinin rolü (22c) ve (24b) için Eden/Faydalanan; (23c) için ise Eden/Konu biçiminde iki yüzü olan bir rol olarak tasarlanabilir. Orta çatıda Eden yalnızca Faydalananla ya da Konuyla bütünleşik, iki yönlü eşgöndergesel bir rol olarak gerçekleşmez. Fiilin türüne ve üyelerinin yüklendiği anlamsal rollere göre nasıl bir bütünleşik ve eşgöndergesel rolün şekilleneceği değişir. Kimi orta çatı şekilleri fiilin etken şeklinin üye ve rol yapısından büsbütün

⁸ Konu (theme) yer değişimine uğrayanı ya da bir yerde bulunana ifade eder. Hareket fiilleriyle yer değişimine uğrayanı, yer fiilleriyle bir yerde bulunana bildirir (Jakendoff, 1972: 29, 30). En geniş anlamıyla fiilin hareketinden etkilenmeyen ancak yer değişimine maruz kalan varlığı ifade eder.

uzaklaşıp onun ifade ettiği olay durumundan tümüyle farklılaşabilir. (25a)'da bir hareket fiili olan *döv-*, iki üyeli olup üyelerinin Eden ve Etkileneni yüklediği bir olay durumunu ifade eder. (25b)'de Türkçede çoğunlukla dönüşlü olarak kabul gören *döv-ü-n-* fiilinin ise Eden ve Etkilenenin ayrıştırılamaz, bütünleşik ve eşgöndergesel olduğu iki yönlü bir role değil yalnızca Deneyimciyi yüklenen tek bir üyeye sahip olduğu ve farklı bir olay durumunu ifade ettiği görülür. Bu, Türkçede orta çatının dil bilgisel değil daha çok sözlüksel boyutunun olduğuna delil olarak gösterilebilir. Türkiye Türkçesinde çoğunlukla dönüşlü kabul edilen *aran-, bakın-, boşan-, beslen-, bezen-, bulan-, çekin-, delin-, didin-, eşin-, geçin-, gezin-, gizlen-, giyin-, görün-, kaçın-, kalkın-, korun-, övün-, serinlen-, sevin-, silin-, soyun-, süslen-, tanın-, tutun-, yüklen-, zehirlen-, yerin-, öfkelen-, eğil-* (Korkmaz, 2014: 503) gibi fiil şekillerinin de benzer özellikleri dolayısıyla orta çatı içinde değerlendirilebileceği rahatlıkla söylenebilir. Bu fiil şekilleri iki üyeli fiillere dayandığından I. tip orta çatı olarak kabul edilmiştir.

22c) *Kadın* Eden/Faydalanan yıka-n-dı.

23c) *Çocuk* Eden/Konu gör-ü-n-dü.

24a) *Çocuklar* Eden çubukların arasında *elbiselerini* Etkilenen giydiler.

24b) *Çocuklar* Eden/Faydalanan çubukların arasında *elbiselerini* Etkilenen giy-i-n-diler.

25a) *Kadın* Eden *kızını* Etkilenen döv-dü.

25b) *Kadın* Deneyimci döv-ü-n-dü.

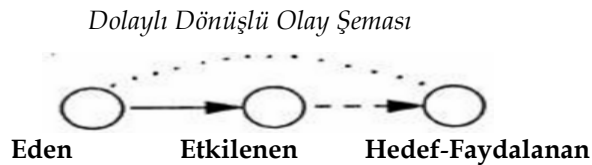
Kemmer (1993: 17)'de *dolaylı orta çatı* (indirect middle) terimiyle anılan diğer orta çatı türü II. tip orta çatıdır. II. tip orta çatı daha çok üç üyeli fiillere ve onların ifade ettiği olay durumlarına dayanır. Üç üyeli prototip olay tipleri Şekil 4'teki gibi görselleştirilebilir (Kemmer, 1993: 76). Eden ile Etkilenen arasındaki ok Başlatıcı ile Bitiş Noktası arasındaki güç transferini, Etkilenen ile Hedef arasındaki kesik çizgili ok Başlatıcı ile Bitiş Noktası arasındaki güç transferinin üçüncü üyeye etki ve faydasını simgeler. Bu tür olay durumlarını ifade eden etken görünüşlü fiillerin üyeleri her bir anlamsal rolü ayrı ayrı yüklenir ve her bir anlamsal rol cümlede ayrı bir söz dizimsel üyeye gerçekleşir (26a). Üçüncü üye Hedef rolüyle birlikte fiilin anlamına göre ve Hedef rolüyle ilişkili olarak Faydalanan ve Alıcı gibi rolleri de yüklenebilir.

Şekil 4

26a) *Kadın* Eden *oğluna* Faydalanan *ev* Etkilenen almış.

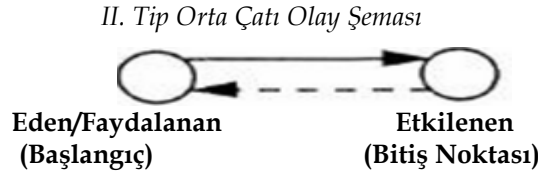
Üç üyenin katıldığı olay durumlarından teşkil edilen *dolaylı dönüşlü çatı* olay durumları ise Şekil 5'teki gibi görselleştirilebilir (Kemmer, 1993). Bu olay durumlarında birinci üyenin yüklediği Eden ile üçüncü üyenin yüklediği Hedef aynı varlıktır. Edenin Hedefle aynı varlık olması ve Edenin Etkilenene uyguladığı gücün Hedef üzerinden Edene tekrar fayda ya da zarar olarak dönmesiyle üçüncü üyenin Hedefin bir alt türü olarak Faydalanan hüviyeti kazanmasına yol açtığı ileri sürülebilir. Dolaylı dönüşlü çatı olay durumlarında Eden ile Faydalanan aynı varlık olmasına karşın bu roller mantıksal olarak rahatlıkla ayrıştırılabilir; orta çatıda olduğu gibi iki yönlü tek bir rol olarak algılanabilecek bütünleşik, ayrıştırılamaz anlamsal bir rol söz konusu değildir. Örneğin (26b)'de Edenin Etkilenen üzerindeki eylemi üçüncü üyeyi etkilediği, bunun da Eden ile aynı varlık olduğu ve mantıksal olarak bu rollerin ayrıştırılabildiği görülür. Türkçede dolaylı dönüşlü yapıda Faydalanan rolünü yüklenen üçüncü üye yönelme durum ekli *kendi* işaretleyicisiyle ifade edildiğinden mantıksal açıdan ayrıştırılabilen eşgönderimli Eden ve Faydalanan söz dizimsel açıdan da rahatlıkla ayrıştırılabilmektedir (26b).

Şekil 5

26b) *Kadın* Eden *evi* Etkilenen *kendine* Faydalanan almış.

II. tip orta çatı fiil şekilleri ise etken görünüşlü üç üyeli fiilin genellikle birinci ve üçüncü üyelerinin yüklenebileceği Eden ile Hedefin birbirinden ayrıştırılamayacak denli tek bir üye tarafından temsil edildiği olay durumlarını ifade eder. Edenin Etkilenen üzerine yaptığı güç transferinin tekrar Başlangıç Noktasına yani Edene fayda olarak döndüğü bir durum söz konusudur. Orta çatı olay durumu, Şekil 6'daki gibi gösterilebilir (Kemmer, 1993).

Şekil 6

II. tip orta çatı ve dolaylı dönüşlü çatı olay durumları arasındaki temel ayrım, I. tip orta çatılarda olduğu gibi üyelerin ve rollerin ayrıştırılabilirliği meselesidir (Kemmer, 1993: 81). Bir kısım II. tip orta çatıda etken görünüşlü fiilin birinci üyesinin yüklendiği Eden, ikinci üyenin yüklendiği Etkilenen ile değil üçüncü üyenin yüklenebileceği Hedefle iki yönlü tek bir üye ve rol olarak gerçekleşir. Dolaylı dönüşlü çatıda Başlatıcı ve Bitiş Noktasını temsil eden roller mantıksal olarak daha ayrıştırılabilirken II. tip orta çatıda Eden ile Hedefin ve Hedefle ilişkili rollerin ayrıştırılabilmesi mümkün değildir. (27a)'da orta çatı görünüşlü *tak-ı-n-* fiili etken görünüşlü biçimi (*tak-*) üç üyeli olmasına karşın Hedef rolünü yüklenen yönelme durum ekli üçüncü üye söz diziminde gerçekleşmemiştir. Orta çatı görünüşlü *tak-ı-n-* fiilinin birinci üyesinin Eden/Hedef şeklinde tasarlanabilecek ayrıştırılamaz, bütünleşik, eşgöndergesel iki yönlü bir rol yüklendiği söylenebilir. Bununla birlikte orta çatıda Eden etken görünüşlü fiilin üçüncü üyesinin yüklendiği Hedefle ilişkili diğer rollerle de ayrıştırılamaz, eşgöndergesel bir rol kimliğine dönüşebilir. (28a) ve (29a)'da *sar-ı-n-* ve *sür-ü-n-* fiillerinin, etken görünüşlü şekilleri (*sar-* ve *sür-*) üç üyeli olmasına karşın üçüncü üyenin söz diziminde gerçekleşmemiş; birinci üyelerin, üçüncü üyelerin yüklenebileceği Faydalananla bütünleşerek Eden/Faydalanan şeklinde tasarlanabilecek ayrıştırılamaz, eşgöndergesel ve iki yönlü bir role dönüştüğü ileri sürülebilir. Orta çatı görünüşlü fiilin birinci üyesinin Eden/Faydalanan şeklinde ifade edilebilecek iki yönlü ayrıştırılamaz, bütünleşik ve eşgöndergesel bir rolü yüklenmesi Faydalananın etken görünüşlü yapıda üçüncü üyenin yüklendiği Hedef rolüyle ilişkili olmasından ileri gelir. *-(X)l- ve -(X)n-* biçimli fiil şekilleri etken görünüşlü fiilin üçüncü üyesini söz dizimindeki yerinden ederken Hedef rolüyle ilişkili kimi özellikleri birinci üyeye aktarır. Bu da birinci üyenin yüklendiği rolün kimliğinin değişmesine yol açar. Bununla birlikte dolaylı orta çatıda Hedef birinci üyenin yüklendiği iki yönlü Eden/Faydalanan rolünü etkilemeksizin tekrar söz diziminde gerçekleşebilmektedir (27b).

27a) Osman Eden/Hedef Citizen kol saatini Etkilenen *tak-ı-n-dı*.

28a) Telaşla paltosunu giydi, (O) Eden/Faydalanan atkısını Etkilenen *sar-ı-n-dı*.

29a) Sinek kaydı traş oldu, (O) Eden/Faydalanan kokular Etkilenen *sür-ü-n-dü*.

27b) Osman Eden/Faydalanan Bill's gömleğe Hedef Joop kravat Etkilenen *tak-ı-n-dı*.

Kimi II. tip orta çatılarda fiilin birinci üyesi, etken görünüşlü fiilin üçüncü üyesinin yüklendiği Hedef ile değil de ikinci üyenin yüklendiği Etkilenen ile ayrıştırılamaz, bütünleşik ve eşgöndergesel bir rol olarak gerçekleşir. (28a)'da *sar-ı-n-* fiili etken görünüşlü fiilin (*sar-*) üçüncü üyesini yerinden edip söz diziminde yükleme durum ekli ikinci üyesiyle gerçekleşirken (28b)'de aynı fiil ikinci üyenin söz diziminde gerçekleşmesini engelleyerek yönelme durum ekli üçüncü üyeye gerçekleşir. Ancak bu durum (28a) ve (28b)'nin birinci üyesinin Eden/Faydalanan biçiminde gerçekleşen ayrıştırılamaz, bütünleşik, eşgöndergesel rol kimliğini etkilemez. Orta çatı görünüşlü fiilin öznesi bu rol hüviyetini çoğunlukla söz dizimindeki yerinden ettiği üyelerin yüklendiği anlamsal rollerden bağımsız olarak kazanır. Bu durum kimi orta çatı görünüşlü fiil şekillerinde kendini daha iyi hissettirir. Örneğin etken görünüşlü biçimi (*kapa-*) üç üyeli olmasına karşın (29a)'da *kapa-n-* fiili söz diziminde sadece Hedef rolünü yüklenmiş yönelme durum ekli üçüncü üyeye gerçekleşmiştir. Orta çatı görünüşlü *kapa-n-* fiilinin birinci üyesinin söz diziminde gerçekleşmesi engellenen ikinci üyenin yüklendiği Etkilenenle bütünleşerek Eden/Etkilenen şeklinde iki yönlü bir role büründüğü söylenemez. (29a)'da *kapa-n-* fiili sözlükselleştiği için öznesinin de sadece Edeni yüklendiği söylenebilir. Yine (30) ve (31)'de orta çatı görünüşlü *sar-ı-l-* ve *as-ı-l-* fiillerinin sözlükselleşmiş olması birinci üyelerinin beklenenin aksine

sadece Edenle betimlenecek bir rol hüviyeti kazanmasına yol açar. Yükleme durum ekli üyenin söz dizimindeki yerinden edilmesi *sar-ı-l-* ve *as-ı-l-* fiillerinin öznesinin Eden/Etkilenen şeklinde bir rol hüviyeti kazandığı anlamına gelmez.

- 28a) *Telaşla paltosunu giydi, (O) Eden/Faydalanan atkıısını Etkilenen sar-ı-n-dı.*
28b) *(O) Eden/Faydalanan Baklava desenli battaniyeye Hedef sıkı sıkı sar-ı-n-dı.*
29a) *Barış Eden odasına Hedef kapa-n-dı.*
30) *Zeynep Eden annesine Hedef sar-ı-l-dı.*
31) *Adam Eden yakama Hedef as-ı-l-dı.*

Gerek I. tip gerekse II. tip orta çatının Türkçede dünya dillerinden oldukça farklı biçim-sözdizimsel gerçekleştirmeleri vardır. İki ve üç üyeli fiillerle teşkil edilen orta çatıda Eden ve diğer çeşitli roller ayrıştırılmaz, bütünleşik ve eşgöndergesel bir rol olarak tek bir üye ve tek bir varlık tarafından temsil edilmesine karşın etken görünüşlü fiilin üyelerinin tamamı söz diziminde orta çatı görünüşlü fiillerle gerçekleşebilir. *giy-i-n-* fiili, orta çatı görünüşlü olmasına karşın (24b)'de fiilin etken görünüşlü şeklinin (*giy-*) yönettiği iki üyeden hem birinci hem de yükleme durum ekli ikinci üyeye gerçekleşmiştir. Aynı fiil (24c)'de ise sadece birinci üyeye kullanılmıştır. Etken biçimi iki üyeli geçişsiz bir fiil olan *bak-ı-n-* (32)'de hem birinci hem de yönelme durum ekli ikinci üyeye gerçekleşmiştir. Bununla birlikte *bak-ı-n-* fiilinin *giy-i-n-* gibi tek bir üyeye söz dizimine çıkma olanağı yoktur. Etken biçimleri üç üyeli olan *sar-ı-n-* ve *sür-ü-n-* fiilleri ise (28b) ve (29a)'nın aksine (28c) ve (29b)'de birinci üyenin yanı sıra fiilin etken biçiminin yönettiği hem yükleme durum ekli ikinci üyeye hem yönelme durum ekli üçüncü üyeye söz diziminde gerçekleşir. Üç üyeli fiillerden teşkil edilen orta çatı görünüşlü fiillerin (28a), (28b) ve (28c)'de olduğu gibi daha fazla alternatif biçim-sözdizimsel kullanımlarının olduğu söylenebilir.

- 24b) *Çocuklar Eden/Faydalanan çubukların arasında elbiselerini Etkilenen giy-i-n-diler.*
24c) *Çocuklar Eden/Faydalanan çubukların arasında giy-i-n-diler.*
32) *Adam Eden kustuğu yere ve çevresine Hedef bak-ı-n-dı.*
28b) *(O) Eden/Faydalanan Baklava desenli battaniyeye Hedef sıkı sıkı sar-ı-n-dı.*
29a) *Sinekkaydı traş oldu, (O) Eden/Faydalanan kokular Etkilenen sür-ü-n-dü.*
28c) *(O) Eden/Faydalanan Hiç aldırmadan çekme halatını Etkilenen beline Hedef sar-ı-n-dı.*
29b) *(O) Eden/Faydalanan vücuduna Hedef hoş kokulu yağları Etkilenen sür-ü-n-dü.*
28a) *Telaşla paltosunu giydi, (O) Eden/Faydalanan atkıısını Etkilenen sar-ı-n-dı.*

(28c) ve (29b)'de orta çatı görünüşlü fiilin (28b) ve (29a)'nın aksine aynı zamanda Hedef rolünü yüklenmiş yönelme durum ekli bir tamlayıcıyla gerçekleşmesi birinci üyenin farklı bir rol kimliği kazandığına ve orta çatı görünüşlü fiillerin sözlükselleşmiş olduğuna delil olarak gösterilebilir. Orta çatı görünüşlü bir fiil söz diziminde yerinden edebileceği yönelme ya da yükleme durum ekli bir tamlayıcıyla ister gerçekleşsin ister gerçekleşmesin birinci üyenin söz diziminde yerinden edilen üyenin yüklediği rollerden bağımsız olarak başta iki yönlü Eden/Faydalanan ya da tek yönlü Eden biçiminde tasarlanabilecek farklı rolleri yüklenebileceği söylenebilir. Bu, II. tip orta çatının da dil bilgisel bir kategori olmaktan daha çok sözlüksel bir kategori olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Türkçe yazın alanında orta çatı kategorisinin kabul görmemesi Eski Türkçeden beri orta çatı görünüşlü fiil şekillerinin Türkiye Türkçesinde hâkim akademik anlayışın da etkisiyle dönüşlü çatı ya da fiil olarak kabul edilmesine yol açmıştır. *-(X)n-* ve *-(X)l-* eklerinin dönüşlü fiil yaptığını dair yaygın önkabul orta çatıyla birlikte etken *ayrık geçişsiz* (unaccusative) gibi başka kategorilerin de dönüşlü kabul edilmesini doğurmuştur. *-(X)n-* ve *-(X)l-* ekleri farklı çatı kategorileri için kullanılabilmeyle birlikte eski ve asli işlevi orta çatıyı işaretlemektir. *-(X)n-* ve *-(X)l-* ile teşkil edilen fiillerle ifade edilen farklı çatı kategorileri biçim-sözdizimsel özellikleri birbirine benzeyeceği için ancak anlamsal ölçütlerle birbirinden ayrıştırılabilir.

Dönüşlülük öznenin etkilenmişliği açısından orta çatıya benzese de iddia edildiği Türkçede dönüşlülüğün *kendi* zamiri ve *-(X)n-* ve *-(X)l-* ekleri olmak üzere iki ifade biçimi yoktur. Bu iki ifade biçimi hem anlam bilimsel hem de biçim-sözdizimsel açıdan farklıdır. Gerçek dönüşlülük *kendi* zamirinin fiilin etken biçiminin söz dizimsel çevresinde yükleme ve yönelme durum ekli tamlayıcı olarak gerçekleştiği yapılarla ifade edilir. Orta çatı ise edilgenliğin ve dönüşlülüğün oluşmadığı dönemlerden beri *-(X)n-* ve *-(X)l-* ile teşkil edilen sözlükselleşmiş fiil şekilleriyle ve ayrıştırılmaz,

eşgöndegesel iki yönlü bir anlamsal rolün olduğu farklı biçim-sözdizimsel yapılarla anlatılır. Bununla birlikte orta çatının ifade yolu yalnızca $-(X)n-$ ve $-(X)l-$ ekli fiil şekilleri değildir.

KAYNAKÇA

- BANGUOĞLU, Tahsin (2000). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BOZ, Erdoğan (2012). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*, Ankara: Gazi Kitabevi
- HUBER, Emel (2008). *Dilbilime Giriş*, İstanbul: Multilingual.
- CROFT, William, H. Shyldkrot, S. Kemmer (1987). "Diachronic Semantic Processes", *Paper from the 7th International Conference on Historical Linguistics*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company
- DOĞAN, Nuh. 2011. *Türkiye Türkçesi Fillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- EKER, Süer (2009). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERDEM, Mevlüt (2000). PhD Thesis, *Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative Passives in Turkish*, University of Manchester.
- ERDEM, Mevlüt (2007). "Historical Development of Passives in Turkish", *Turcology in Turkey*, Szeged, s. 1999-210.
- ERDAL (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, 2 vols., Wiesbaden: Harrassowitz.
- JACKENDOFF, Ray S., (1972). *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, Cambridge-England: MIT Press
- LYNGFELT, Benjamin; Torgrim Solstad (2006). *Demoting the Agent*, Amsterdam/Philadelphia: Jhon Benjamins Publishing
- İMER, Kamile vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KEMMER, Suzanne (1993). *The Middle Voice*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company
- KEMMER, Suzanne (1994). "Middle Voice, Transitivity, and the Elaborations of Events", *Voice: Form and Function*, Barbara Fox and P. J. HOPPER (eds), John Benjamins Publishing Company, s. 179-122.
- KLAIMEN, M. H. (1991). *Grammatical Voice*, Cambridge: Cambirdge Universty Press
- KORKMAZ, Zeynep (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORNFILT, Jaklin. (1991). "A Case for Emerging Functional Categories", *Syntax and Semantics* 25, s. 11-35.
- KORNFILT, Jaklin (1997). *Turkish (Descriptive Grammars.)* London: Routledge.
- LEWIS, George (1967). *Turkish Grammar*, Oxford: Oxford University Press
- LYONS, John (1968). *Theoretical Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press
- SEBZECİOĞLU, Turgay (2011). "Türkçede Özne Yükleme", *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8: 1, s. 15-40.
- SEZER, F. Engin (1991). *Issues in Syntax*, Doctoral Dissertation, Harvard University, Cambridge, Massachusetts.
- TANERİ, Mübeccel (1993). *The Morpheme -II/(I)n: The syntax of Personal Passives, Impersonal Passives and Middles in Turkish*, Doctoral Dissertation, University of Kansas.
- TEKİN, Talat (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloominton: Indiana University Publications.
- TIETZE, Andreas (1989). "Observations on the Convergence of Passive and Medio-reflexive Verb Forms: The Case of Modern Turkish". *Studia Linguistica et Orientalia Memoriae Haim Blanc Dedicata*, s. 283-88.